

פרשת כי תצא

השיעור מוקדש לזכרו של אברהם דב בן פסח גרוסברג ז"ל

הרב שמעון קליין

המלחמה על העתיד

צעד ראשון - בתודעה

בעיון זה נתוודע לקול הכפול הנוכח במקרא ביחס לעמלק. שתי פרשיות הן, ובכל אחת מהן תשובה אחרת לשאלת מניעיו, כמו גם יחס שונה כלפיהם. את לימודנו נפתח בפרשיית עמלק שבספר דברים, לאחריה נעבור אל הפרשייה בספר שמות, נבקש לעמוד על היחס שבין השתיים.

זָכוֹר אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עִמְלֵק בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְךָ מִמִּצְרָיִם. אֲשֶׁר קָרָךְ בְּדֶרֶךְ וַיִּזְנֶב בְּךָ כָּל הַנְּחָשִׁים אֲחֵרֶיךָ וְאֵתָה עֵינֶיךָ וַיִּגַע וְלֹא יָרָא אֶל־הַיָּם. וְהָיָה בְּהִנִּיחַ ה' אֶל־לְהִידֶיךָ לְךָ מִכָּל אִיבֶיךָ מִסָּבִיב בְּאַרְצֵךְ אֲשֶׁר ה' אֶל־לְהִידֶיךָ נָתַן לְךָ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ תִּמְחָה אֶת זָכְרֵךְ עִמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח

(דברים כ"ה, "ז-ז"ט)

"זָכוֹר" - לא פעולה מעשית עומדת בפתחה של פרשייה זו, כי אם - תודעה. כך עולה מן המעטפת הפותחת בהוראה - 'זָכוֹר', וחותמת בהוראה - 'לֹא תִשְׁכַּח'. כך גם עולה מקיומה של פתיחה שהנושא בשני פסוקיה הראשונים הוא הזיכרון, וההבנה - מה עשה לך עמלק. מבנה זה מציג את ההתייחסות לפועלו של עם זה בנושא השייך קודם כל לעולם הרוח. רק בפסוק שלישי עובר הכתוב אל הלקח ואל המעשה המבוקש. הפרשייה ממוענת בלשון יחיד, והיא פונה אל העם כישות וכקולקטיב, לא אל הפרט הבודד¹. "אֶת אֲשֶׁר עָשָׂה לְךָ עִמְלֵק" - גם עמלק מתואר בלשון יחיד כישות וכקולקטיב, ובהמשך תהינה לכך השלכות משמעותיות. שורה של תיאורים

ממחישים את חוסר המוסריות שהוא ניחן בה: "בְּדֶרֶךְ בְּצֵאתְךָ מִמִּצְרָיִם" - זה עתה יצאתם ממצרים, עדיין לא התמקמתם, וללא בוש ורחמים הוא מתנכל לכם. "אֲשֶׁר קָרָךְ בְּדֶרֶךְ" - תקף אותך באקראיות, בהפתעה, ללא סיבה. "וַיִּזְנֶב בְּךָ... אֲחֵרֶיךָ" - לא בגבורת המלחמה - פנים אל פנים, כי אם כנגב באישון לילה זינב בך מאחור. "כָּל הַנְּחָשִׁים" - מצא נחשלים ופגע בהם. "וְאֵתָה עֵינֶיךָ וַיִּגַע" - אתה, כעם, היית ברגעך הקשים - עיני ויגע, והוא ניצל את חולשתך - תקף וזינב. "וְלֹא יָרָא אֶל־הַיָּם"² - שתי קריאות אפשריות במשפט זה: עמלק אינו ירא אלהים, כביטוי לחוסר המוסריות שבהתנהגותו³; ישראל לא היה ירא א-להים באותה שעה, לכן נטפל אליו עמלק ותפשו בעת חולשתו⁴.

פסוק זה קורא לעם לדורותיו לזכור את אשר עשה לו עם אחר - עמלק. לזכור את דרכו של מי שלא היה מחויב לחוקי המוסר הבסיסיים ביותר, של מי שנהג בשפלות כלפי עם שזה עתה יצא לדך, לאחר שנות עבדות ארוכות.

המלחמה על עתידו של העולם

ומן הציווי על התודעה, עובר הכתוב אל עולם המעשה:

"וְהָיָה בְּהִנִּיחַ ה' אֶל־לְהִידֶיךָ לְךָ מִכָּל אִיבֶיךָ מִסָּבִיב בְּאַרְצֵךְ אֲשֶׁר ה' אֶל־לְהִידֶיךָ נָתַן לְךָ נַחְלָה לְרִשְׁתָּהּ תִּמְחָה אֶת זָכְרֵךְ עִמְלֵק מִתַּחַת הַשָּׁמַיִם לֹא תִשְׁכַּח".
(שם, "ט)

³ רש"י: ולא ירא - עמלק, אלהים, מלהרע לך". אבן עזרא: "ולא ירא - שב אל עמלק...". ובמדרש: "... על ישראל הוא אומר 'אתה עיף ויגע', ועל עמלק הוא אומר 'ולא ירא א-להים' (ספרי במדבר פרשת בהעלותך פסקא פ).

⁴ מדרשים רבים פיתחו רעיון זה: "... אי איפשר לישראל בלא תורה ולפי שפירשו מדברי תורה לך בא עליהם השונא, שאין השונא בא אלא על החטא ועל העבירה, לך נאמר ויבא עמלק. רבי אלעזר המודעי אומר: ויבא עמלק לפי שהיה עמלק נכנס תחת כנפי ענן וגונב נפשות מישראל והורגן שנ' אשר קרך בדרך וגו' (דברים כה יח). אחרים אומרים ולא ירא א-להים אלו ישראל שלא היו בידם מצות" (מכילתא דרבי ישמעאל בשלח - פרשה א ד"ה ויבא עמלק); "בדרך" - בשעת טרופכם, 'בצאתכם ממצרים' - בשעת גאולתכם, 'אשר קרך' - אין קרך אלא שנזדמן לך, 'ויזנב בך' - מלמד שלא הורג אלא בני אדם שנמכו מדרכי המקום ונחלשו מתחת כנפי המקום" (ילקוט שמעוני כי תצא תתקלח).

¹ בהתאם לכך הרמב"ם רואה בה מצווה המוטלת על המלך בהביאו אותה בהלכות מלכים. גם ר' אליעזר ממינץ (ספר היראים) הבין שהיא מוטלת על המלך ולא על היחיד. בניגוד להם - המנחת חינוך, המשך חכמה והאברבנל רואים בה מצווה המוטלת על היחיד. על עמדה אחרונה זו ניתן להקשות מפשטו של מקרא.

² בלשון המקרא יראת א-להים מתפרשת כמחויבות לחוקי המוסר. כך אברהם - האומר לאבימלך "ךך אין יראת א-להים במקום הזה והךגוני על דבר אשתי". נחמה ליבוביץ (עיונים חדשים בספר דברים, פרשת כי תצא, "זכור את") מעירה על מכנה משותף בין המופעים השונים של יראת א-לוהים בתורה - בהקשר ליחס לחלש ולזר. כך באברהם המגיע כזר למקום בו אין יראת א-לוהים - והוא חושש להיהרג. יוסף המדגיש את היותו ירא א-להים כסיבה לשחרור האחים הכלואים במצרים (בראשית מב, יז-ט), והמילדות (שמות א, טז-יז), היראות את א-להים ואינן מיישמות את צו פרעה.

'בצאתכם ממצרים' - לא ב'ציאת מצרים כשלעצמה', כי אם בהיבט שלכם בה. המעבר ללשון רבים מקפלת בתוכה את הירידה אל המוחשיות. אתם הייתם במסכנות והוא פגע בכם. 'אשר קרך בדרך' - פעולת הקרי מכוונת אליך, 'ויזנב בך', 'הנחשלים אחריו' 'ואתה עיף ויגע ולא ירא א-להים'. שוב ושוב מתמקד עמלק בדרכו ובאופיו של העם. ישנה תכונה, הבעה רוחנית הקיימת בכם, והיא מקוממת אותו. כך היה בעבר - בעת צאתכם ממצרים, וכך עשוי להיות בעתיד - בעת פועלכם לתיקונו של עולם. ומהי תכונה זו? בשלב זה השאלה תישאר פתוחה, נשוב אליה בעקבות הלימוד בספר שמות.

נחתום חלק זה בהמשך הקריאה בפסוקים, תוך היוודעות למשמעות החדשה הניתנת כעת למילים. 'תמחה את זכר עמלק מתחת השמים' - למחות פירושו לבטל⁶. כאמור, הלשון 'עמלק' - בלשון יחיד, מצביעה על הישות, לא על אנשים בודדים, ופירוש הדבר שהנושא אינו המלחמה והפגיעה באנשיו. הנושא הוא למחות את זכר עמלק כישות, כמי שחרטה על דגלה את דרכו של עם זה⁷. 'מתחת השמים' - שתי המילים תוחמות ויוצרות הקשר. לא 'משפט א-להי' הוא זה, כי אם מאבק אנושי על עתידו של העולם. 'מתחת השמים' הוא מקום הימצאם של בני אדם, ומידת האחריות שלכם מחייבת. במקום בו בחר עמלק שלא לקבל את כללי המשחק, בו הוא איבד את זכותו להתקיים.

עמלק בספר שמות

נעבור לפרשייה בספר שמות:

וַיֵּבֶא עֲמֶלֶק וַיִּלָּחֶם עִם יִשְׂרָאֵל בְּרִפְיָדָם: וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה אֶל יְהוָה בְּחַר לָנוּ אֲנָשִׁים וַיֵּצֵא הַלָּחֶם בְּעֲמֶלֶק מִחָר אֲנָכִי נֶצֶב עַל רֹאשׁ הַגְּבָעָה וּמִטָּה הָאֱלֹהִים בְּיָדִי: וַיַּעַשׂ יְהוָה כְּפֶאֱשֶׁר אָמַר לוֹ מֹשֶׁה לְהִלָּחֵם בְּעֲמֶלֶק וּמֹשֶׁה אָהָרָן וְחֹזֵר עֲלוֹ רֹאשׁ הַגְּבָעָה: וְהָיָה כְּפֶאֱשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וְגִבְרֵי יִשְׂרָאֵל וְכָאֲשֶׁר יָנִיחַ יָדוֹ וְגִבְרֵי עֲמֶלֶק: וַיִּדִּי מֹשֶׁה כְּבָדִים וַיִּקְחוּ אֲבָן וַיִּשְׂימוּ תַחְתָּיו וַיֵּשֶׁב עֲלֶיהָ וְאָהָרָן וְחֹזֵר תָּמְכוּ בְּיָדָיו מִזָּה אֶחָד וּמִזָּה אֶחָד וַיְהִי יָדָיו אָמוּנָה עַד בֹּא הַשָּׁמֶשׁ: וַיַּחֲלֹשׁ יְהוָה אֶת עֲמֶלֶק וְאֶת עֲמוֹ לְפִי חָרָב: (שמות י"ז, ח'-ג')

עוד לפני הפרטים, יש לשים לב לתמונה ולתהליך בכללותו. עמלק בא ונלחם בישראל, ותגובתו הראשונה של משה היא

המלוכה". קריאה זו מזמנת הפשטה נוספת, הרואה במלחמה בעמלק לדורות, מלחמה בדרך, ולא זהות אתנית שיש להילחם בה. הפשטה מכיוון דומה נמצאת ברמב"ם הסובר שקוראים לעמלק שלום, ובדומה לכל עיר אחרת, אם הם נענים לשלום אין נלחמים בהם (רמב"ם מלכים ו', ה'). בנוסף - לדעת הרמב"ם עמלקי יכול להתגייר, ובכך הוא מופקע מן השייך אל עמלק.

לציווי זה ישנו עיתוי - "בהניח ה' אלהיך לך מכל אויבך מסביב" - תוך כדי תהליך שיוביל אל המנוחה ביניכם לבין האויבים, מוטל יהיה עליכם למחות את זכר עמלק. שלב זה הוא עתידי, מתקדם, והוא מתייחס לתקופה בה יחלו תהליכי פיוס בין ישראל לבין האויבים שסביבו. מהי תכליתה של מלחמה זו? מדוע היא נדחית עד לעתיד רחוק כל כך?

מלחמה זו פותחת אמנם בזיכרון העבר, אך עיתויה הרחוק מצביע על כך שחשבון העבר הוא אינו הנושא. לא מסתבר לראות בעמלק שותף בתהליך הפיוס ההיסטורי המתואר בפסוקים ('בהניח ה' לך מכל אויבך מסביב'), ובאותה עת ממש לצוות על מחיית שמו⁵. יתירה מכך: אם הסיפור מתייחס אל העבר הרחוק, הרי שזוהי נקמה, ואם כך הוא - לא מובנת העובדה שהציווי הוא עתידי - עת יהיה פיוס עם האויבים.

מכאן עולה שהנושא הוא אינו סגירת חשבון מן העבר. העבר מספר על תכונה עמוקה שעשויה להיות לה השלכה גם לעתיד לבוא.

העיתוי המוצג כמוהו כציון לעמדתו ביחס אליו. יבואו ימים בהם יניח ה' לך מכל אויבך, או אז עשוי עמלק לקום ולהתייצב כבראשונה. בעבר הוא התנכל לכם ב'דרך בצאתכם ממצרים', וגם בעתיד, בשלב בו תהליכי פיוס ומנוחה יתקיימו ביניכם לבין אויבכם - הוא עשוי להתעורר, להיעמד על רגליו, ולומר שוב את דברו. מהו הקשר שבין אחרית לראשית? מדוע מלחמתו הראשונה מעידה על האחרונה? על מה מושתתת ההנחה שדווקא בעת הפיוס הוא עשוי להתייצב ולהיות לרועץ? דומה שהמפתחות לשאלות אלו מצויות בשני פסוקי הפתיחה המצויים על התודעה: 'זכור את אשר עשה לך עמלק' - לא ציווי נוסטלגי הוא זה, כי אם הזמנה בעולם הרוח. זיכרון המכיל התבוננות בשאלה - מה היה שם? מה הניע את עמלק למלחמה זו? הבנת היגיון המלחמה, כמו גם הפנמתו, יאפשרו להבין מה צופן העתיד ולהיערך אליו בהתאם.

מניעיו של עמלק

'זכור את אשר עשה לך עמלק' - יכול היה הכתוב לדבר על המעשה כשלעצמו: 'את אשר עשה עמלק' - כתיאור לפועלו. ההתמקדות - 'לך' מצביעה על מעשה המכוון אליך, התנגדות שיש לעם זה - לאופייך ולדרךך כעם, במובן האישי והאנושי.

⁵ הוראה למחות את זכרו בנקודת זמן זו, על סמך התנהגותו בשחר ההיסטוריה, מקבלת צביון של נקמה נטולת הקשר.

⁶ אֲנָכִי אֲנָכִי הוּא מַחָה פְּשָׁעֶיךָ לְמַעַנִּי וְחַטָּאתֶיךָ לֹא אֶזְכֶּר" (ישעיהו מ"ג, כ"ה).

⁷ כך קורא הנצי"ב בפירושו 'העמק דבר' את הפסוקים: "תמחה את זכר עמלק - היינו מלוכת עמלק... אבל אזהרה זו... למחות

הַשְּׁמִים: וַיִּבֶן מֹשֶׁה מִזְבֵּחַ וַיִּקְרָא שְׁמוֹ ה' נָסִי: וַיֹּאמֶר
כִּי יָד עַל כֶּסֶף יְהִי מִלְחָמָה לְה' בְּעַמְלֶק מִדָּר: דָּר:
(שם, "ד-ט"ז)

ולכן – תהיה שליח שלי?

זיכרון בספר – כללי. באזני יהושע – בדיבור. מתודת כתיבה
– לדורות. מסירה ליהושע – במעגל שני.

בעקבות המלחמה מורה א-להים למשה לכתוב מעין 'לקחי
מלחמה': כתוב זאת בספר – בתורה שבכתב שתעמוד
לדורות, והשמע באוזני יהושע המצביא – בתורה שבעל פה
שתילחש לאוזנו; כי 'מחה אמחה את זכר עמלק מתחת
השמים' - ה' מתאר את חלקו העתידי במלחמה בעמלק - כ'מי
שימחה את זכר עמלק'. האם העובדה שה' ימחה מזמנת גם
את ישראל לפעולה זו? על פי ההקשר, שמתברר בו שיהושע
אינו מכריע את המלחמה, לא מסתבר שכאן האמירה מנוגדת
לציר של הפרשה. גם ההמשך מראה את משקל הרוח והקדש
כמכריעים: משה בונה מזבח, ומכנה אותו 'ה' ניסי', מפרש
בכך את הניצחון כנס, מעשי ידי ה', ולא יהושע. במשפט
סיכום, מגדיר משה מעין משוואה: "וַיֹּאמֶר כִּי יָד עַל כֶּסֶף יְהִי
מִלְחָמָה לְה' בְּעַמְלֶק מִדָּר: דָּר: - יד עמלק כמו מונחת על כסאו
של א-להים, וממילא המלחמה בעמלק היא שלו, מדור דור⁸.
בכך מוצע עיקרון רוחני, לפיו כאשר באים להילחם בא-להים
או בשלוחיו, המענה לכך אינו בכוח, אלא מעין מעשיו של
משה - בהרמת ידיים, באמונה, ובפינוי מקום לה', אלו
מכוונת המלחמה⁹.

בין ספר שמות לבין דברים

השוואה בין התיאורים בשני החומשים מציגה פער מובנה,
ברור, ובשורות הבאות נמחיש את קיומו בכמה נקודות ציון:
בספר דברים פוגע עמלק בעם ללא מחויבות לכללי המוסר
האנושיים הבסיסיים ביותר. בספר שמות הוא נלחם בזהותם
כ'ישראל', ומלחמתו בהם נתפשת כמלחמה בה¹⁰; בספר

¹⁰ ישראל משמשים בפרשייה זו כ'כס יה' ('כיסא ה' בעולם'),
וממילא מלחמה בהם היא מלחמה בו ובכיסאו. מכוונת המלחמה
כמכוונת אל ה', מוצאת את ביטוייה בסמיכותה לאירוע קודם, שגם
הוא התקיים ברפידים. בפרשייה הקודמת חנו ברפידים, ושם
הסיכום לאשר אירע הוא במילים הבאות: וַיִּקְרָא שֵׁם הַמָּקוֹם מִסָּה
וּמִרִיבָה עַל רִיב בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל נִסְתָּם אֶת ה' לֵאמֹר הֲיֵשׁ ה' בְּקִרְבָּנוּ
אִם אֵין? (ז). במובן הפיזי - העסיק את העם החיסרון במים. באופן
מעמיק יותר, הנושא הוא - האם ה' נוכח בקרב העם או לא. מיד
בתום תיאור מבוקשו של העם, מתואר עמלק כמי שבא לרפידים,
ונלחם בישראל.

פנייה ליהושע, לבחור אנשים ולצאת למלחמה. בעקבות
יהושע יתייצב משה על ראש הגבעה ומטה הא-להים בידו.
הפסוק העוקב מתאר את כניסת יהושע לקרב, ולאחר מכן
מתוארת עליית משה וחור אל ראש הגבעה.

בשלב הבא הפסוק מתאר את התוצאות בפועל. איך אירע
הניצחון. אילו היינו ממשיכים את הפסוק מעצמנו היינו
מצפים לתיאורו של יהושע הנלחם, ולצד זאת תיאור פועלו
של משה.

אך מתבקש היה להמשיך בתיאור המתרחש בגזרת יהושע -
העיקרית. והנה - הגלגל מתהפך. הכתוב מתעלם מיהושע,
ובמשך שני פסוקים מתמקד במשה ובפועלו: כאשר ירים ידו
וגבר ישראל, כאשר יניח ידו גבר עמלק. בנוסף, מתוארת
ההתמודדות עם כובד ידיו, עד להיתן 'אמונה עד בוא
השמש'. רק לאחר מכן - חוזר הכתוב ומתייחס במילים
קצרות לחלקו של יהושע: "וַיִּחַלֵּשׁ יְהוֹשֻׁעַ אֶת עַמְלֶק וְאֶת עֲמוֹ
לְפִי חָרֵב". לא ניצחון הוא מביא, כי אם - פעולת החלשה
לאויב. בשתיים מהווה יהושע גורם משני בסיפור: המוקד
מצוי בעשיית משה, וגם להשלים את המערכה הוא אינו
זוכה, והתוצאה היא החלשה ולא הכרעה.

תחת זאת התיאור הוא הפוך. משמע שבאופן מפתיע הרמת
ידי משה השפיעה, והיא זו שהכריעה. חלקו של יהושע עובר
להיות במעגל שני, לא שם מוכרעת המערכה.

תהליך התבררות מתחולל. לא בכוח ינוצח עמלק, אלא מכוח
הרוח. המלחמה היא נגד ה', וממילא כלי המלחמה יהיו כלי
הרוח. עוד יש לציין שגם על בסיס ספר שמות מתוארת
תגובה, שהרי עמלק תוקף. יהושע נגיב בהוראת משה, אלא
שאחר כך מתברר שהוא רק מסייע. וכך בעתיד - מלחמות
נגד ה' מזמנות את העם להגיב, ויחד עם זאת לזלוג אל עבר
עולם הרוח.

שינוי תפישתי זה מוצא את ביטויו בדברי הסיכום לאירוע:

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה כְּתֹב זֶאת זִכְרוֹן בְּסֵפֶר וְשִׂים
בְּאָזְנֵי יְהוֹשֻׁעַ כִּי מָחָה אֶמְחָה אֶת זִכְרֵ עַמְלֶק מִתַּחַת

⁸ הרמב"ם במורה נבוכים א', ט': "אבל מה שהרחיב בו הלשון
באמרו: "כי יד על כס יה" - הוא תיאור עצמתו וגדולתו" - עמלק
מערער על עוצמתו, גדולתו ועל שליטתו של ה' בעולם.

⁹ עיקרון מעין זה מובא בדבריו של הרב עמיאל בדרשה: "ובאיזה
אמצעים אנו לוחמים עם העמלקות ועם כל בעלי הסיף
למיניהם?... שיטת היהדות, כי אין קטיגור נעשה סניגור... את
הטרור לא נוכל להסיר מן העולם על ידי טרור מצד השני, ועל כן
אין לוחמים ביד חזקה על ידי יד חזקה ואין לוחמים נגד הסיף על
ידי הסיף... כתוב זאת זיכרון בספר. זאת אומרת, מלחמה נגד הסיף
על ידי הספר... גם בעמלק מדגשת התורה בעיקר את הזכר עמלק'
מה שנעשה העמלקות לזכר, לקולטורא, לאידיאל נאצל... ואת זכר
עמלק זה מצוה עלינו למחות (דרשות אל עמי ח"ג).

- יתרחשו תהליכי התפתחות, העם ייצור מערכות חיים, אחריותן תהא מוטלת עליו, ואליהן עשוי לבסוף לבוא השוכן. ספר שמות עוסק בעצם יצירת העם, מעמיד את המודל. ספר דברים לעומת זאת, עוסק בהקשריו העתידיים, בשלב בו יתקיימו קשרים בין הרכיבים השונים. ספר שמות עוסק ב'ראשית', ספר דברים עוסק ב'אחרית'.

ובחזרה לפרשייתנו: עמלק, בא, מתייצב - ונלחם, ושני חומשים צופים אל עבר אירוע זה משתי זוויות. בספר שמות - זה עתה יצא העם ממצרים, א-להים בא אל עולמו, גואל את העם מעבדות מצרים, ונוכחותו בעולמם היא חזקה, משמעותית. הממד הנבדל שבנוכחות א-להית זו מסעיר את עמלק, והוא מתייצב למלחמה נגדה. כמענה אומר א-להים - המלחמה בו היא שלי, וכך היא תישאר.

ספר דברים נכתב כעבור ארבעים שנה, עם ישראל התפתח, וכעת כבר מגולמת הרוחניות בסולם ערכיו. טיבה מתבטא לאורך כל הספר, בחזון הכניסה לארץ, ביצירת מערכות חיים, העמדתן בצורה מדויקת, מוסרית, עד עת ישכון בהם השוכן. חיבורים אלו מתרחשים במגרש האנושי הנתון בידי העם: היצירה שייכת להם, וכך גם האחריות עליה. תחת כותרת זו רואה משה את עמלק כמי שנלחם כנגד דרכו של העם, כנגד החיבורים שהוא עומד להביא לעולם. כל אלו מצויים בתחום אחריות העם, ובהתאם לכך גם המלחמה במי שמאיים עליהם היא בתחום אחריותו.¹¹

מוסריות המלחמה בעמלק

פילגש לאליפז בן עשו" (מדרש תנחומא וישב א). משלושה מקורות לומד המדרש על המבנה המשפחתי של משפחת עמלק. מפסוק בדברי-הימים עולה שתמנע היא בתו של אליפז (בני אליפז תימן' ואומר 'צפו וגעתם קנו ותמנע ועמלק'). בספר בראשית היא מתוארת כפילגשו ('ותמנע היתה פלגש לאליפז'), ואילו בהמשך הפרשייה בבראשית מתוארת תמנע כאחות לוטן, בנו של שיער (בראשית לו כב). פתרון המדרש לתיאור המשולש הוא בסיפור הבא: אליפז בא על אשת שיער וילד ממנה את תמנע אשר גדלה כבת לשעיר (ואחות ללוטן בנו של שיער). ביום מן הימים אליפז (אביה הסמוי) נושא אותה לפילגש והוא יולד ממנה את עמלק. למעשה, עמלק הוא תוצר של שרשרת בגידות בתוך המשפחה. בגידה ראשונה - בין אליפז לבין אשת שיער. בגידה שנייה - אליפז לוקח את בתו כפילגש וילד ממנה את עמלק. מבנה משפחתי זה, המושתת על דמות אם של פילגש שנבגדה, על אב שבגד ועל סבתא שבגדה, מעמיד תשתית קשה של חוסר באמון, חיבור, זהות ועצמיות. אופיו של עמלק המאיים מן הקשר לא-להים מחד, ואינו מקבל את חוקי המוסר הבסיסיים ביותר מקבל משמעות חדשה לאור תיאור זה.

דברים מוטלת המצווה על העם. בשלב ראשון - לזכור את אשר עשה, להבין ולהפנים, ובשלב שני למחות את שמם וזכרם. בספר שמות - אין ציווי על העם. יהושע אמנם נשלח כמצביא, אך מהר התברר שהפתרון אינו פיזי. לא בכוח החרב יוכרע מי שבא להילחם בריבוננו של עולם; בניגוד לספר דברים הקובע עיתוי למלחמה בעמלק - תוך כדי תהליכים עתידיים המחברים בין עם ישראל לבין עמים אחרים, בספר שמות המוקד הוא פועלו של ה', והוא אינו תלוי בעיתוי מסוים.

בדרך להבנת פשר ההבדלים שבין שתי הפרשיות, נחזור אל ה'חומש המארח' לכל אחת מהן. הנושא הנוכח בליבו של ספר שמות הוא יצירת עם ישראל. היצירה מתפתחת בשלושה שלבים, הדומים במהותם לתהליך יצירת האדם בפרק ב' בבראשית: "וַיִּצְרֶה אֱלֹהִים אֶת הָאָדָם עֶפְרָ מִן הָאֲדָמָה", "וַיִּפַּח בְּאַפָּיו נְשָׁמַת חַיִּים", "וַיְהִי הָאָדָם לְנֶפֶשׁ חַיָּה". בצעד ראשון נוצר העם במובנו הפיזי במצרים, מתוך העבדות והסבל, וכמו לקח לו א-להים עפר מן האדמה. בחלקו השני של הספר מתייצב העם בהר סיני ופוגש שם את א-להים, מעין המעמד בו נופח א-להים באפו של האדם נשמת חיים. בצלע שלישית - בחלקו האחרון של הספר, מתוארת עשיית המשכן: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' (שמות כ"ה, ח'). ובהתאמה - 'ויהי האדם לנפש חיה' - ה'אדם' מכיל מעתה חלק א-לוה ממעל - השוכן באורח קבע בתוככי העולם הזה.

בדומה לספר שמות, ספר דברים מתאר גם הוא תהליך יצירה, אלא שכעת העם הוא היוצר, לא הנוצר. ארבעים שנה נדד העם במדבר, הדור הוא דור חדש, ונאום משה בספר דברים מכונן למה שעתידי להתרחש עם כניסת העם לארצו. ובארץ

¹¹ עיון בשורשיו של עמלק, עשוי לשמש כפתח להבנה - מדוע הרוחניות מסעירה אותו כל כך? מה עומד בבסיס התנגדותו אליה? עמלק הוא בנו של אליפז בן עשיו, אך הוא אינו נזכר ברשימה אחת עם אחיו: "וַיְהִי בְנֵי אֱלִיפָז תִּימָן אוֹמֵר צָפוּ וְגַעְתֶּם וַיִּקְנוּ: וְתִמְנֵעַ הִיְתָה פִּילְגֶשׁ לְאֵלִיפָז בֶּן עֶשָׂו וַתֵּלֶד לְאֵלִיפָז אֶת עֶמְלָק אֱלֹהֵ בְנֵי עֵדָה אֲשֶׁת עֶשָׂו" (בראשית ל"ו, י"א-י"ב). עמלק דחוי מרשימת הבנים, אך גם לאמא חשובה הוא לא זכה, והוא מתואר כבנה של פילגש, שגם אליה הוא לא ממש שייך ('אשר ילדה לאליפז'. יש להעיר, שייחוס זה לאביו אליפז, אינו משמעותי דיו בכדי שיוזכר ברשימת בני אליפז). המדרש הבא מעצים את ניתוקו של עמלק מחיי משפחה נאמנים: "ואלה תולדות עשו" - להודיע ניוולן שאת מוצא שהן בני זימה, שכן הוא אומר 'בני אליפז תימן ואומר צפו וגעתם קנו ותמנע ועמלק' (דברי הימים א א), 'ותמנע היתה פילגש לאליפז' (בראשית לו יב), מלמד שנשא את בתו, כיצד? היה בא אל אשתו של שיער ועברה וילדה ממנו תמנע ונשאה כנושא בתו של שיער, והיתה בתו. וכן הוא אומר 'אלה בני שיער החורי יושבי הארץ לוטן... ואחות לוטן תמנע' - מן האם ולא מן האב, שהיתה מן אליפז, 'ותמנע היתה

תניא, רבי יוסי אומר: שלש מצות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך, להכרית זרעו של עמלק, ולבנות להם בית הבחירה, ואיני יודע איזה מהן תחילה. כשהוא אומר: 'כי יד על כס י-ה מלחמה לה' בעמלק', הוי אומר: להעמיד להם מלך תחילה, ואין כסא אלא מלך, שנאמר: 'וישב שלמה על כסא ה' למלך'.

ועדיין איני יודע אם לבנות להם בית הבחירה תחלה, או להכרית זרעו של עמלק תחלה, כשהוא אומר: 'הניח לכם מכל אויביכם - והיה המקום אשר יבחר ה' אלהיכם בו' - הוי אומר: להכרית זרעו של עמלק תחלה...

וכן בדוד הוא אומר: 'ויהי כי ישב המלך דוד בביתו וה' הניח לו מסביב', וכתוב: 'ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וארון הא-להים ישב בתוך היריעה' (סנהדרין כ', ע"ב).

מדרש זה מזהה שלוש מצוות עליהן נצטוו ישראל בכניסתם לארץ: להעמיד להם מלך, להכרית זרעו של עמלק, ולבנות את בית הבחירה. 'ואיני יודע איזה מהן תחילה' - אומר ר' יוסי, ומבקש להבין מהו הסדר, ובמילים אחרות - מהי מהות התהליך. תשובתו היא - מלך תחילה, והוא לומד זאת מן העובדה שעמלק מתוארים כמי שנלחמים במלכות ישראל¹⁵. המדרש ממשיך ושואל על סדר הקדימות בין הכרתת עמלק לבין בניית בית הבחירה, ובתשובתו הוא מקדים את הכרתת עמלק, ורק לאחריה יבנה בית הבחירה. כמקור לכך הוא מביא פסוקים מפרשת ראה בספר דברים: "וַעֲבַרְתֶּם אֶת הַיַּרְדֵּן וְיִשְׁבְּתֶם בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֵיכֶם מִנְחִיל אֶתְכֶם וְהָנִיחַ לְכֶם מִכָּל אֹיְבֵיכֶם מִסְבִּיב וְיִשְׁבְּתֶם בְּטוֹחַ: וְהָיָה הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֵיכֶם בּוֹ לְשִׁכְן שְׁמוֹ שָׁם שָׁמָּה תֵבִיאוּ אֶת כָּל אֲשֶׁר אָנֹכִי מְצַוֶּה אֶתְכֶם עוֹלְתֵיכֶם וְזִבְחֵיכֶם מְעֹשְׂרֹתֵיכֶם וְתִרְמַת יִדְכֶם וְכָל מִבְּחַר נְדָרֵיכֶם אֲשֶׁר תִּדְרוּ לַה'... (דברים י"ב, ט'-י"א). פסוקים אלו מתארים תהליך שראשיתו בכניסה לארץ, המשכו במנוחה מן האויבים, ורק לאחריה יבחר ה' במקום - בבית הבחירה. פירוש בסיסי יראה את המלחמה בעמלק, כחלק מתקופת המלחמות, הקודמת למנוחה מן האויב. דומה שהמדרש הלך צעד נוסף: בלשונו הוא מייחס את המילים

רבות נכתב על שאלת המוסריות שבהריגת עמלק. נבחן שאלה זו לאור שתי הפרשיות. בספר שמות אין ציווי על ישראל לצאת ולהילחם בעמלק. הכתוב רואה במלחמה זו - מלחמה בה', ובמלחמה מעין זו המערכה תהיה בעולם הרוח, ולא כחובה להילחם המוטלת על ישראל¹². בספר דברים קיימת מצווה להילחם בעמלק, אך קיים לה הקשר מובהק, מוסרי: 'בהניח ה' א-להיך לך מכל אויבך מסביב'. לא מלחמת העבר היא זו, כי אם מלחמת העתיד. מלחמה על הערכים המביאים את המנוחה - את הפיוס בין ישראל לבין העמים שסביבו. הפיוס קשור לצמצום הפערים בין דרכיכם לבין דרכם של עמים אחרים, כמו גם לשפה חדשה של חיבורים, שעשויה לבוא לאוויר העולם¹³.

במונחי ימינו - דומה עמלק המתואר בספר דברים לטרור המאיים על האנושות. תהליכי פיוס מתקיימים בעולם, קשרים נרקמים, ובמהותם הם מובילים את העולם אל מחוזות העתיד. כנגד אלו מתייצב הטרור העולמי, מערער על כללי המשחק, ובכל כוחו מנסה לעצור את התהליכים¹⁴. בהקשר זה בא הציווי: 'והיה בהניח ה' אלהיך לך מכל אויבך מסביב' - בזמן שישראל מתייצבים בעמדה חדשה במגרש העולמי, עליהם להילחם במי שלא ייתן לחזון זה להתממש.

מלחמה שלנו - רוחנית.

יהושע שותף אבל כמו שהיה לא כמוביל. לא כמו בויקרא.

לא נקמה, ממילא לאו דווקא עמלק הגנטי.

מי שנלחם ברוחנית, משיבים לו ברוחניות. אפילו שבפועל נלחם בנו בממשות. מזהים את המהות - ומזמנים אותו לעולם הרוח.

ובתורה שבעל פה

¹² ברור לגמרי שאם מדובר על פגיעה פיזית, חל הכלל 'הקם להורגן השכם להורגו', אך כלל זה אינו קשור לערך המוסף של המלחמה בעמלק.

¹³ מעין הבשורה על לידת שלמה, שעמה בשורה על שפה חדשה שיביא עמו לעולם: 'וְהָיָה עָלַי דָּבָר ה' לֵאמֹר דָּם לְרֵב שְׁפַכְתָּ וּמִלְחָמוֹת גְּדוֹלוֹת עָשִׂיתָ לֹא תִבְנֶה בֵּית לְשָׁמַי כִּי דָמִים רַבִּים שְׁפַכְתָּ אֶרְצָה לְפָנַי: הִנֵּה בֵּן נוֹלָד לָךְ הוּא יְהִי אִישׁ מְנוּחָה וְהִנְחוּתִי לוֹ מִכָּל אֹיְבָיו מִסְבִּיב כִּי שְׁלָמָה יְהִי שְׁמוֹ וְשָׁלוֹם וְשָׁקֵט אֶתֵּן עַל יִשְׂרָאֵל בְּיָמָיו' (דברי הימים א' כ"ב ח'-ט').

¹⁴ ההשוואה לימינו מורכבת יותר מכפי שהצגנו, מכיוון שבד בבד מתקיימים בעולם חיבורים שקשה לתארם כמנוחה לישראל מאויביו.

¹⁵ את המילים 'יד על כס י-ה' (שמות י"ז, ט"ז) הוא מייחס למלחמה במלכות (המלכות היא כסא ה'), ובכך מעמיד את חטאו של עמלק כחטא כלפי מלך ושלטון בישראל. אמירה זו היא אינה פרשנות בפשוטו של מקרא. לפי פשוטו של מקרא, הכסא מגלם את ה' כשוכן בעולם ועל כך מערער עמלק. המדרש קושר זאת למלכות, שבמובן הרחב היא המאפשרת את נוכחות השוכן בארץ. כאמור, ייחוסה למלכות, עולה מן הפסוקים בספר דברים.

* * * * *
 * כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון ולרב שמעון קליין, תשע"ה *
 * עורך: מתנאל בן אבי *
 * * * * *
 * בית המדרש הווירטואלי *
 * מיסודו של *
 * The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash *
 * האתר בעברית: <http://etzion.org.il> *
 * האתר באנגלית: <http://www.etzion.org.il/en> *
 * משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שוחה 5 *
 * דוא"ל: office@etzion.org.il *
 * * * * *

‘והניח לכם מכל אויבכם’ אל המלחמה בעמלק. ייחוס זה עשוי להתפרש כאבחנה ביחס לטיבה של מלחמה זו, כמי שמאפשרת את הפיוס ואת המנוחה.

מדרש זה מתאר את המלחמה בעמלק כחוליה בתהליך היסטורי עתידי. נקודת הראשית בו היא המלכות, המבטאת שלב בו מבשיל רצון העם למנות בעצמו את מנהיגיו, ובכך הוא נוטל אחריות על גורלו ועל חייו¹⁶. המלחמה בעמלק היא שלב שני, המאפשר את החתירה לשלום ואת המנוחה מן האויבים. השלב השלישי, בית המקדש, יבשיל עם השלמת שלב המנוחה. המנוחה משמשת כתנאי לקיומו, ובכך מקופלת אמירה רוחנית ביחס לטיבו של בית זה.

שלוש מצוות נצטוו ישראל בכניסתם לארץ. הראשונה - מתייחסת לעמדת הריבונות של העם, לבניית הממלכה. השנייה - הכרתת עמלק, קשורה לאמון שיש לעם ישראל באנושות. אמון זה מכיל הושטת יד ומנוחה מחד, אך לצד זאת גם מאבק בלתי מתפשר במי שלא יאפשר לחזון זה להתממש. חוליה שנייה זו מהווה תנאי לחוליה השלישית, ורק עם השלמתה יוכל הבית להיבנות. הבית שייבנה, ישמש כתובת ל'נכרי אשר לא מעמך הוא, אשר יבוא מארץ רחוקה' (מלכים א' ח', מ"א)¹⁷, ועליו כבר העיד א-להים: "כי בתי בית תפלה יקרא לכל העמים" (ישעיהו נ"ו, ז)¹⁸.

תשובתנו: מלחמת שאול בעמלק מקפלת בתוכה ייחוד הקשור לדורו של שמואל ושאלו גם יחד, וקיים פער משמעותי בינה לבין המקור המקראי בשתי הפרשיות. לא נוכל להרחיב על כך את הדיבור במסגרת עיונונו זה, ובכל אופן לא ניפטר בלא כלום. ראשית נאמר: התרחשות הדומה לתיאורי ספר שמואל, לא הייתה קודם לכן, והיא גם לא חזרה על עצמה שוב בהיסטוריה של עם ישראל. פעם אחת בלבד מתוארת יציאה יזומה של מלך ישראל - שאול, בה הוא 'עובר מבית לבית' והורג עמלקים. כהמחשה - דוד נלחם בעמלק בצורה שונה לגמרי: "ויכם דוד מהנשף ועד הערב למחרתם ולא נמלט מהם איש כי אם ארבע מאות איש נער אשר רכבו על הגמלים וינסו" (שמואל ב' ל', ז"ז). בשונה משאל הנלחם באיש אישה עולל יונק שור ושה, דוד מתואר כנלחם באנשים. בנוסף - עמלקים רבים בורחים ודוד מעולם לא נתבע על כך ובהקשר לשלל: שאול לא מנע מן העם לקיחה של שלל, ובשל כך אבדה ממנו המלכות. דוד לעומתו לוקח שלל מעמלק, מחלקו לבני יהודה ויפץ קובע בכך הלכה לדורות: "... כחלק הירד במלחמה וכחלק הישב על הכלים יחדו יחלקו: ויהי מהיום ההוא ומעלה וישמה לחק ולמשפט לישראל עד היום הזה" (שמואל א' ל', כ"ד-כ"ה). דוד גם מקדיש את שלל עמלק לה': "גם אתם הקדיש המלך דוד לה' עם הפסו והזהב אשר הקדיש מכל הגוים אשר כבש: מארם וממואב ומבני עמון ומפלשתים ומעמלק ומשלל הדדעזר בן רחב מלך צובה" (שמואל ב' ח', י"א-י"ב). טענתנו היא שהתנהלות זו של דוד היא שיקוף נאמן לעמדה המקראית.

¹⁶ ראה על כך בעיונונו לפרשת שופטים. שם נטען שיסוד של פרשת המלך בימי שאול היה טכני, רחוק ממושגיה הרוחניים של הפרשה, ורק בימי דוד התחיל ישום הפרשה.

¹⁷ מילים אלו נאמרות על ידי שלמה בתפילתו. ביטוי יפה לשיכוך של שלמה לתקופת המקדש נמצא בתיאור הבא: ויאמר דוד לשלמה בנו בני אני הנה עם לבבי לבנות בית לשם ה' אלהי: ויהי עלי דבר ה' לאמר דם לרב שפכת ומלחמות גדלות עשית לא תבנה בית לשמי כי דמים רבים שפכת ארצה לפני: הנה בן נולד לך הוא יהיה איש מנוחה והנחותי לו מכל אויביו מסביב כי שלמה יהיה שמו ושלום ושקט אתן על ישראל בקימו (דברי הימים א, כ"ב, ז' - ט').

¹⁸ שאלות רבות יש לשאול על דברינו אלו מפסוקים בספר שמואל, בהם משתקפת המצווה באור אחר. נקודת המוצא בספר שמואל היא: "כה אמר ה' צבאות פקדתי את אשר עשה עמלק לישראל אשר שם לו בדרך בעלתו ממצרם: עתה לך והקיתה את עמלק והחרמתם את כל אשר לו ולא תחמל עליו והמתה מאיש עד אשה מעלל ועד יונק משור ועד שיה מגמל ועד חמור" (ט"ו, ב' - ג') - התיאור הוא של חשבון העבר, לא חזון העתיד. כמו כן - המלחמה אינה נערכת כנגד עמלק כעם, אלא מהווה חובת החרמה ליחידיו. חמלה מקומית נתפשת כאי שמיעה בקול ה', ועל כך איבד שאול את מלכותו.